

CSOKONAI UNIVERSITAS KÖNYVTÁR

Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban

nem pusztán nyelvtanilag, hanem „gondolati síkon találva rá a leghomályosabban megfogható ismeretekre és társítva azokat”.³² A szellem vezérelte viselkedésnek is fel kell ismernie a külvilág még „leghomályosabban megfogható ismereteit” is, hogy kellő módon „gyorsan” tudjon alkalmazkodni az „új” kihívásokhoz. A metafora valamennyi ismérve, Tesauro felfogásában is a viselkedés ismérveivel azonos, hiszen maga a jólneveltség és a társas élet valamennyi megnyilvánulása is metafora, megelevenített metaforikus jegyek halmaza, kodifikálás és dekodifikálás *acutezza* segítségével folytatott játéka. A külvilág nagy színpadán metaforikusan kell felfogni, értelmezni azt, ami látszólag felfoghatatlan: más szóval a metafora az irodalomban és a társas életben is arra szolgál, hogy a metaforikus mélységekbe jutva „érezzük az érezhetetlent és lássuk a láthatatlant”.³³

A retorika tehát „erényeivel” együtt a társas élet formálója és a jóindulat megszerzésének eszköze, amely az illedelmes és jól nevelt társasági ember minden megnyilvánulását áthatja. Az alkalmazkodás – barokk közismert stílusjegyeinek is megfelelően – a XVII. századtól egyre inkább a látszat túlzott kifinomodása és hangsúlyozása, a metaforikus látásmód irányába tolódik. A retorikai modellek nyilvánvaló etikai értékeknek való megfeleltetése, illetve esztétikai-nyelvi modellek társadalmi funkciókkal való felöltöztetése az olasz irodalomban a reneszánszban gyökerező, de a barokkban kiteljesedő téma, amely a kulturális antropológia egészét áthatja.

³² TESAURO, *Il Cannocchiale...*, 245.

³³ I. m., 165.

Knapp Éva

EGY ISMERETLEN IRODALOMELMÉLETI MUNKA A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBŐL – GYALOGI JÁNOS (?): DE ELOQUENTIA SACRA (1750)

Az utóbbi évtizedekben jelentősen fellendült irodalomelméleti kutatások számos új eredményt hoztak a XVIII. század vonatkozásában.¹ Öröndetesen megnőtt a korszakból kiadott elméleti szövegek száma.² Kísérletek történtek a Magyarországon használt retorikák és poétikák tipologizálására, nemzetközi összefüggéseinek feltérképezésére.³ Egy majdani szintézis körvonalai kezdenek kirajzolódni. Ugyanakkor vannak még bibliográfiailag feltáratlan források, az irodalomelméleti kézikönyvek számbavétele sem tekinthető befejezettnek. Viszonylag keveset tudunk az olvasói elvárásrendszeréről, elmélet és gyakorlat viszonyáról, s hiányzik az irodalomtudományi műfajok és kifejezési formák történetének módszeres kutatása.

Ebben a tanulmányban egy eddig számba nem vett XVIII. századi irodalomelméleti munkával foglalkozunk. Feltételezett szerzője Gyalogi János, a jezsuita prédikációirodalom jeles egyénisége, nevét azonban hiába keressük a XVII–XVIII. századi magyarországi irodalomelméleti munkákkal foglalkozó szakirodalomban.

¹ TARNAI Andor, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, ItK, 1961, 637–658; uő, *Die vergleichende Literaturgeschichte und die Wissenschaftsgeschichte in Mitteleuropa im 16–18. Jahrhundert*, Acta Litteraria, 1962, 338–341; uő, *A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása*, ItK, 1971, 35–77; uő, *Tudomány- és kritikátörténeti kutatások az Irodalomtudományi Intézetben*, Magyar Tudomány, 1971, 580–583.

² TARNAI Andor–CSETRI Lajos (írta, összeáll.), *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1).

³ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.

Az elsősorban prédikációi, versei és emblematis kompozíciói révén ismert, Kolozsvár Pál, Egyed Joachim, Alexovics Vazul és mások társaságában emlegetett Gyalogi munkásságát Varga Imre az irodalomtörténeti kézikönyvben – a felsorolt szerzőkével együtt – összefoglalóan így jellemezte: „Beszédeiket egyszerűbb, népi közönségük ízléséhez, műveltségéhez igazodva írták, irodalmi értékű szövegek alkotásához azonban ritkán érkeztek el”.⁴ Gyalogi latinból magyarra fordította, átdolgozta és posztumusz kiadta Csete prédikációinak egyik részét, másik részét latinul jelentette meg.⁵ Róla egyedül Lukácsy Sándor emlékezett meg több tanulmányban,⁶ elméleti tevékenységet azonban ő sem tulajdonított neki. Ugyanakkor Csete Istvánt elméleti traktátusok olyan szerzői között tartja számon, mint Nagy Szent Gergely és Kaprinai István.⁷ Lukácsy – bővebb indoklás nélkül – Csetének tulajdonította az ő Gyalogi Jánostól 1750–1751-ben Kolozsváron kiadott, *Sacri sermones* című latin nyelvű prédikációsköteteinek *De eloquentia sacra* című, anonim keretszövegét. Bán Imre Kaprinai István *Institutio eloquentiae* című munkája első kötetének bemutatásakor nem elméletíróként, hanem a Kaprinaitól felsorolt magyar szónokok – Temesvári Pelbárt, Landovics István, Viszocsányi Ferenc, Baranyi Pál, Káldi György és Pázmány Péter – társaságában említi Csetét.⁸

⁴ VARGA Imre, *A népies katolikus irodalom virágzása = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk., KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 496.

⁵ Stephanus CSETE, *Sacri sermones. Opus Dominicale* [...] edidit P. Joannes GYALOGI [...], I-II, Claudiopoli, Typ. Acad. S. J., 1750–1751; CSETE István, *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae, Tudni-illik, Nagy Aszszonyról, Magyar Szentekről* [...] jeles prédikatiók [...] ki-botsátotta [...] GYALOGI János, Kassa, (Typ. S. J.), 1754.

⁶ LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt. Egy formula rövid életrajza* = uő, *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 302–303, 57. j., 390; uő, *Prédikációk Szent István királyról* = uő, *uo.*, 29–31, 358; uő, *„Trombita, kürt, tanító vagyok” Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, ItK, 1995, 271–292.

⁷ LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet) 1995, 282; vö. uő, *Szép magyar írásoknak mindeneket gyönyörködtető kertecskéje. Csete István (1648–1718)*, Kortárs, 1993, 2. sz., 50–51.

⁸ BÁN, i. m. (3. jegyzet), 94.

A fő nehézséget az okozza, hogy az irodalomelméleti munkáságukról eddig ismeretlen két szerző életműve szorosan összefonódott egymással, s mindketten a rendi érdekek és saját tehetségük által kijelölt, részben párhuzamos életpályát futottak be. A Nyitra megyei Sellyén 1648-ban született Csete István és az 1686-ban Gyöngyösről induló Gyalogi János életkora közötti 38 évnyi különbség, illetőleg az ország időközben megváltozott történelmi helyzete is közrejátszott abban, hogy Csete István viszonylag kevesebb állomáshelyen fordult meg, s azokon hosszabb ideig tartózkodott. Miután 1685-ben Kolozsváron letette negyedik fogadalmát, 1700-ig Erdélyben élt: misszionárius, hitszónok és gyónató volt. 1701-től Nagyszombatban, Győrben és Sopronban teljesített szolgálatot, ez utóbbi helyen hunyt el 1718-ban.⁹ A prédikáláson és gyónatáson kívül vezető, irányító feladatokat kapott. A Rákóczi-szabadságharc ideje alatt, 1704-ben aktív politikai szerepet vállalt a rend érdekében.¹⁰ Gyaloghoz hasonlóan nem csupán prédikációkat írt. Nyomtatásban is megjelent például az Esterházy Pál nádorrá választására készített, tizenkét István nevű magyar hőst bemutató verses életrajzgyűjteménye, melyben az életrajzokhoz egy-egy dicsőítő óda kapcsolódik.¹¹ Rendtársai többségéhez hasonlóan oktatott is: 1674-ben Ungváron grammatikát, 1681-ben Nagyszombatban retorikát tanított.¹²

Gyalogi János negyedik rendi fogadalmát a Csete István halála utáni évben, 1719-ben tette le, ugyancsak Kolozsváron. Erdélyi és magyarországi állomáshelyei gyakran váltakoztak; középisko-

⁹ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars I, Romae, Institutum Historicum S. I., 1987, 200.

¹⁰ ESZE Tamás, *Rákóczi „Responsió”-ja = Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok*, szerk., SZAUDER József-TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 60–61, 81–89.

¹¹ [Stephanus CSETE], *Duodecim Stephani Heroës Ungariae, Tyrnaviae*, Typ. Acad., (1681); vö. még, Joannes Nep. STÖGER, *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Iesu*, Viennae, Typ. Congr. Mechitharisticae, 1855, 51–52; *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie*. Par Augustin et Aloys DE BACKER. Nouvelle édition par Carlos SOMMERVOGEL, I–XII, Bruxelles–Paris–Toulouse, 1890–1914, itt: II, 1719–1721 (továbbiakban: SOMMERVOGEL); SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., Hornyánszky Viktor, 1893, 341–342.

¹² LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200.

lai tanári, hitszónoki és egyéb megbízásokat látott el. Utolsó erdélyi állomáshelyéről, Udvarhelyről 74 éves korában Budára rendelték, ahol 1761. május 29-én hunyt el.¹³

Csete és Gyalogi életútjának egyik közös vonása, hogy állomáshelyeiken rendszerint hitszónoki feladatot is elláttak. Prédikációikat – adottságaiknak megfelelően – egyéni invencióval formálták meg. Mindkettőjük után maradt nyomtatásban megjelent munkáiknál terjedelmesebb mennyiségű, kézíratos hagyatéka. E kéziratok nagy része jelenleg lappang, illetőleg feltehetően megsemmisült.¹⁴

Az életkori különbség, szónoki tehetségük és állomáshelyeik részbeni azonossága egyaránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy Gyalogi János dolgozta fel Csete terjedelmes kézíratos hagyatékát. Csak feltételezhető, hogy rendi megbízatásként kapta a feladatot. Ehhez járul, hogy Csete és Gyalogi személyesen is ismerhette egymást: 1707-ben mindketten a nagyszombati kollégiumban éltek, ahol az 59 éves Csete hitszónok és consultor volt, a 21 éves Gyalogi pedig novíciusként filozófiát tanult. Itt a pályája kezdetén álló Gyalogi szónoki képességei teljében hallhatta Csete Istvánt.¹⁵

A biográfiák és bibliográfiák segítségével összesen három olyan irodalom- és nyelvelméleti munkát különítettünk el, melyeket a két szerző készített. Közülük a legkorábbi Csete István *Ars bene*

orandi című, szöveg szerint ismeretlen műve,¹⁶ melyet Gyalogi 1719-ben megjelent *Opusculum orthographicum*a követ.¹⁷ Végül a már említett *Sacri sermones* első részében, 1750-ben látott napvilágot az egyházi ígéhirdetés rendhagyó elmélete, *De eloquentia sacra* címen.¹⁸

A szerzőség kérdése

Csete István és Gyalogi János jelenleg ismert kézíratos és nyomtatott munkáiban nincs utalás a *De eloquentia sacra* címen 1750-ben Kolozsváron megjelent prédikációelméleti traktátus szerzőjére. A munka Csete István Gyalogi János által posztumusz kiadott, latin nyelvű prédikációi első kötetének keretszövegeként látott napvilágot. A traktátus a fólió formátumú könyvben a címlap, a jezsuita provinciális kiadási engedélye, az Erdély gubernátorának szóló ajánlás és Gyalogi Csete-életrajza után következik. A 28 lap terjedelmű szöveg a 38. lap alján a „Tolle, Lege, Vale.” mondattal fejeződik be, alatta – mintegy a szerző neve helyén – jobboldalt az „R. P.” betűk olvashatók. A két betű nem monogram vagy őrszó, hanem minden bizonnyal a „Reverendus Pater” rövidítése, s utána a szerző nevének kellene következnie.¹⁹

Egy retorikai traktátus keretszövegeként történő megjelentetése tudomásunk szerint példa nélkül áll a magyarországi jezsuita gyakorlatban. A megoldás azonban mégsem tűnik teljesen megalapozatlannak, különösen ha tekintetbe vesszük az egész kötet tartalmát és felépítését. Ismerünk a XVII. századból (Pázmány Péter, Káldi György)²⁰ és a XVIII. század első feléből más nyomtatott prédikációgyűjteményt is, melynek keretszövege elméleti

¹³ STÖGER, i. m. (11. jegyzet), 115; SOMMERVOGEL, i. m. (11. jegyzet), III, 1980–1981; *A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve 1655–1722*, Jezsuita történeti évkönyv, szerk. GYENIS András, 1942, 335; SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), IV, 1896, 1–5; NÉMETHY Lajos, *A magyar egyházi írók csarnoka*. Gyalogi János, Új Magyar Sion, 1879, 102–112; LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 484–485; VELICS László, *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*, III, Bp., Szent István Társulat, 1914, 74–78; BIRÓ Vencel-BOROS Fortunát, *Erdélyi katolikus nagyok*, Kolozsvár, Szent Bonaventura ny., 1941, 105–106; *Historia Collegij Budensis S. I. 1737–1773* (kézirat) Budapesti Egyetemi Könyvtár (továbbiakban: BEK) Ab 84, 81–83.

¹⁴ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 1–10; *Historia*, i. m. (13. jegyzet), 81–83; SZINNYEI, i. m. (11., 13. jegyzet), II, 342, IV, 5; BEKE Antal, *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanianae Dioecesis Transsylvaniensis*, K.Fehérvár, Püspöki ny., 1871, 16. Nr. 138; SZENTIVÁNYI Róbert, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanianae*, Szeged, Hungaria, 1958, 80. Nr. I. 150.

¹⁵ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 8–10; LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200, 484–485.

¹⁶ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 10.

¹⁷ (Joannes GYALOGI), *Opusculum Orthographicum*, Claudiopoli, 1719.

¹⁸ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11–38.

¹⁹ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11–38.

²⁰ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi. Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 122–123.

problémákat érint. Ilyen például Baranyi Pál *Imago vitae et mortis: Az életnek és halálnak képe* (1712) című beszédgyűjteménye, melynek olvasói előszava foglalkozik prédikációelméleti kérdésekkel.²¹ Ismeretes az is, hogy a szerzők egy része magukba a prédikációkba építette be elméleti meglátásait.

A traktátus szerzőjének meghatározását több körülmény nehezíti. Egyrészt a Csete-kéziratokkal mintegy huszonöt éven át intenzíven foglalkozó Gyalogi alakja és műve idővel némileg összeolvadt Csete Istvánéval. Ez részben Gyalogi szöveggondozói, átdolgozói, fordítói és kiadói tevékenységével, részben az adatok figyelmen kívül hagyásával magyarázható. Így például – az elogium szóhasználatát ismételve – a Csete-életrajzban Gyalogi nevezi Csetét Magyar Cicerónak, később azonban az életrajzok és a lexikoncímzavak egy részében az epiteton már Gyalogira vonatkozik.²² Másfelől Csete és Gyalogi – mint láttuk – egyaránt érzékeny volt az irodalomelméleti kérdésekre. Gyalogi biztosan, Csete nagy valószínűséggel készített elméleti traktátust; a Gyalogi-féle ortográfia több kiadásban is megjelent. Munkásságuk alapján elvileg tehát mindketten készíthették a szóban forgó prédikációelméleti munkát.

Közvetve Gyalogi szerzőségére utal, hogy míg az *Ars bene orandi* említését csupán a Gyalogi által számba vett Csete-hagyaték leírása tartalmazza, ugyanez a műjegyzék sehol sem jelez prédikációelméletet. A Csete-hagyaték első, *In Dominicis per Adventum et in Natali Domini* címen feltüntetett kéziratok kötetéhez a jegyzékben a következő szűkszavú megjegyzés kapcsolódik: „hoc Tomo Sermones”.²³ Arról tehát a leírásban nincs szó, hogy a kézírathoz elméleti rész is kapcsolódott volna, s az jelent volna meg a *Sacri sermones* első kötetében. Arról sem szabad azonban megfeledkez-

ni, hogy amikor Gyalogi hozzájutott a Csete-kéziratokhoz, a hagyaték már nem volt érintetlen.

Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy Gyalogi sehol sem jelölte meg magát a *De eloquentia sacra* szerzőjeként vagy átdolgozójaként, míg az általa magyarra fordított Csete-prédikációkat tartalmazó, *Panegyrici Sanctorum Patronorum* című kötetben található *Magyar Korona alá tartozandó Szentek emlékezetes Napjait mutató Tabla, avagy Kalendarium* szerzőségét a kötet egy másik keretszövegében közvetve magára vállalta: „[...] ezt a Magyar Szentek Kalendariumát, mint új kívét és Búza-zengét fel-emelem [...]”²⁴ Figyelemre méltó az is, hogy e kalendarium-rész címe éppúgy a magyar korona említésével kezdődik, mint az egész munkáé: *Per inclytam R. H. Coronam [...] De eloquentia sacra*.²⁵ Csete és Gyalogi címadásban is hangsúlyosan megnyilvánuló patriotizmusa azonban nem választható el egymástól. Mint arról később bővebben szólunk, a Gyalogi-féle keretszövegek, a prédikációk és a *De eloquentia sacra* lényegében azonos motívumokkal fejezi ki a hazához való ragaszkodás gondolatát.

A szerzőség meghatározásában a *De eloquentia sacra*ban hivatkozott munkák áttekintése sem nyújt segítséget. A hivatkozott szerzők között ugyanis egy sincs, akinek a munkáját Csete ne ismerhette volna. A legkésőbbi kortárs szerző a jezsuita Viszocsányi Ferenc, akitől a traktátus kéziratokra hivatkozik. Viszocsányi 1696. szeptember 7-én halt meg Nagyszombatban; kézíratait tehát mindketten forgathatták.²⁶

Gyalogi szerzőségét különösen két további körülmény valószínűsíti. Halotti elogiuma szerint a szent ékesszólás felé fordult és sokévi munkával elméleti tevékenységet végzett: „[...] animum ad sacram eloquentiam applicuit, quo eum et naturae praesidia, et ars, et comparata plurium annorum studio multiplex sane doctrina sponte incitabant”.²⁷ Az elogium tehát jelzi Gyalogi pré-

²¹ BARANYI Pál, *Imago vitae et mortis: Az életnek és halálnak képe*, I, Nagyszombat, 1712, *A kegyes olvasóhoz*, x4–xx4.; vö. KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, ItK, 2000, 4–8.

²² FRIDERICUS WEISER, *A katolikus iskolaügy Magyarországon*, II, *Litterae authenticae, Fasciculus III, Pars I*, Coloczae, F. Holmeyer, 1885, 400–404; CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 5; SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), IV, 2; *Magyar Katolikus Lexikon*, IV, Bp., Szent István Társulat, 1998, 263.

²³ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 9.

²⁴ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A3.

²⁵ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11.

²⁶ Uo., 37. „Talis et illa P. Francisci Viszotsányi in M. SS. [...]”; LADISLAUS LUKÁCS, *Catalogi personarum et Officiorum Provinciae Austriae S. I., II, (1601–1640)*, Romae, Institutum Historicum S. I., 1982, 780–781.

²⁷ *Historia*, i. m. (13. jegyzet), 81.

dikációelméleti tevékenységét. Másrészt a *De eloquentia sacra* egyik központi kategóriája az elogiumban is említett sermo popularis, s ez a fogalom rendkívül alkalmas Gyalogi prédikációinak átfogó jellemzésére.²⁸

Tovább erősíti Gyalogi szerzőségére vonatkozó feltevésünket két időadat egybevetése. A *Sacri sermones* első kötetében Gyalogi a Csete-életrajz befejezése előtt, mintegy a kéziratosszerű jegyzékének bevezetőjeként a következőket írja: „Operae pretium fecero Lectoribus, si tanti viro octo et viginti annorum sacras lucubrationes sub oculos ponam ea serie [...]”. Ez a prédikálással eltöltött huszonnyolc év, amely alatt Gyalogi szerint a Csete-életmű elkészült, megfelel az életút objektív adatainak: Csetét 1691-ben nevezik először concionatornak, s a 28 év minden bizonnyal az 1691-től haláláig eltelt időszakra vonatkozik.²⁹ A *De eloquentia sacra* utolsó részének utolsó fejezetében e megjegyzéshez hasonló fordulat olvasható: „[...] nunc posteaquam pro hac Rachele alterum [ti. eloquentia sacra] ac tricesimum annum servio [...]”. Ez az egyházi szónoklattal eltöltött harminc év nagy valószínűséggel Gyalogi Jánosra értendő. Gyalogi ugyanis először 1716–1717-ben kapott prédikatori feladatot Marosvásárhelyen. A *Sacri sermones* első kötetében a kiadásra vonatkozó rendi engedély dátuma „Claudiopoli, 21. Junii, 1748”, azaz a munka már ezen időpont előtt készen volt. A facultas szerint a kéziratot a rend revizorai átolvasták és helybenhagyták („ab ejusdem Societatis Revisoribus lectum, et approbatum”), amihez időre volt szükség. Ennek megfelelően Gyalogi joggal mondhatta, hogy harminc évig szolgált „e másik Ráchelért”.³⁰

Végül Gyalogi szerzőségét igazolja az is, hogy a *Panegyrici Sanctorum* egyik, néhány évvel később kelt ajánlólevelében Gya-

logi a fent idézett hasonlat felhasználásával jellemzi saját munkáját: „Kitsinységemtől-fogvást mind igyekezem [...] és immár a HETED esztendő négy rendin el-is telik töllem, hogy mint második RAKELERT, ide s tova forogván a szolgálatban [...]”.³¹ Mindez arra utal, hogy Gyalogi részben saját prédikatori tapasztalatai, részben a Csete-kéziratokkal végzett munka összegzéseként készítette el az elméletet.

Gyalogi munkamódszere a prédikációk tükrében

Csete István autográf kézírata nem áll rendelkezésre, s nem tudjuk pontosan, milyen lehetett a Csete-hagyaték tartalma, szerkezete. Kézirat hiányában csupán a hagyatékból Gyalogi János által kiadott három nyomtatott prédikációskötet tanulmányozható.

Gyalogi a *Sacri sermones I–II* (1750–1751) és a *Panegyrici Sanctorum* (1754) keretszövegeiben körvonalazta Csete hátrahagyott kézíratainak szövegállapotát. Az elhunyt prédikátor szavait idézve életrajzában leírja: ő maga [ti. Csete], akit régen beszélni is hallottam, azt mondta saját írásairól, hogy ahova a számát nem tudom mellékelni, nincs ott minden. Tudniillik – folytatja Gyalogi – mindazt, amit Csete sietősen összehordott a kéziratokban, sok fáradozással nyomtatták ki. A beszédek kézírataiban rendszerint az elmondandó dolgok vázlata vagy a tekintetbe vendő témák megjelölése, továbbá a beszéd szónoki formájának és stílusának meghatározása állt az első helyen. Ezek után következett a kidolgozás, amit Gyalogi – saját elmondása szerint – részben a margón elhelyezett, „Posteriores cogitationes meliores” jelzésű, számos jegyzetből következtetett ki.³² A *Panegyrici Sanctorum*

²⁸ Uo., 82. „Accedebat nativi idiomatis non studiose quaesita elegantia, et decor, quae res seniculo summi inter Hungaros oratoris nomen sine invidia conciliavit. Quo factum, ut heterodoxi fama commoti ad eum audiendum prorsus frequentes aliunde excipientes, quos candore suo, tum rationum momentis, et ipsa dicendi contentione sic plerumque perculit, ut numero bene magnó ad Ecclesiam reverterent.”

²⁹ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 8; LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200.

³⁰ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 27, rendi engedély: (1); LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 484–485.

³¹ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A2_{r-v}.

³² CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 2–3. „Ipse, qui dicentem olim audieram [...] ipsumque de propriis scriptis ingenue confessum esse: Ubi (inquit) os meum apponere nonpossum, nihil sunt omnia. Ea quippe quae ipse in chartas conficiebat propere, tot curis pressus: erant prima

Szűz Máriának címzett ajánlólevelében Gyalogi hasonlóan jellemzi a magyarra fordított szövegek korábbi állapotát: „Ezer-felé szakadván, tellyes lehetetlen vólt embernek ennyit írni, hanem sietve; írásait mint leltem a’hol héányos vólt, hová helyhez tettem, és most öt Részbe foglalva mint hagyom [...]”.³³

A két egybehangzó idézet szerint a hagyaték nem kész prédikációk sorozatából állt, s Gyalogira hárult a beszédek nyomtatás előtti kidolgozásának feladata. Ebből a szempontból tanulságos nyomon követni a Gyalogi által végzett szövegalkotásra utaló megjegyzéseket. A *Sacri sermones* címlapja szerint Gyalogi „[...] ex Posthumis Authoris ejusdem lucubrationibus excussit, apparavit, et [...] edidit”. A szerkesztést, a szöveg elrendezését és a kiadást kifejező igék másutt is megismétlődnek. Így például a kötet provinciális engedélyében az „[...] a P. Joanne Gyalogi [...] apparatus” fordulat szerepel. A magyar nyelvű prédikációgyűjtemény címlapján a „[...] kinek hólta után hagyatott Deák Irásit üszögéből ki-veregettvén, sokat pótolván is [...]” kifejezéssel, ugyanitt az approbatióban az „a P. Joanne Gyalogi [...] elaborati, suppleti, idiomatici Hungarico restituti” megjegyzéssel jellemezték Gyalogi szövegkiadói tevékenységét.³⁴

A rendelkezésre álló adatok szerint Gyalogi először öt részre osztotta a 36 kötetbe rendezett, s bekötött kéziratokat. A kötetek tartalmát és a bennük lévő prédikációk számát a Csete-életrajz végén található jegyzékben dokumentálta egy már általa kialakított rend szerint. A három nyomtatott kötet tartalma azonban nem követi a kéziratok hagyaték Csete életútjához igazított kronológiáját. A *Sacri sermones* két nyomtatott kötete vasárnapi prédikációkat tartalmaz, alcíme *Opus Dominicale*. Az első kötet a pars hyemalis, a második a pars vernalis, azaz csupán az advent-től pünkösdig terjedő időszakban mondott beszédek láttak

dicendarum rerum lineamenta, sive res ipsa in se spectetur, seu Oratoria formae dicendi, stylusque considerentur; utrisque nova succedebat lucubratio (quam de tot marginalibus notis conjicio, juxta illud: *Postiores cogitationes meliores*) quibus nervosa ingenii vi comprehensio, ipse ex suggesto vim, lucem rebus, et spiritum indebat admirabilem [...]”

³³ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A2.

³⁴ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, címlap, (1); CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), címlap, B2.

nyomdafestéket. A vasárnapi prédikációk aestivalis és autumnalis része nem jelent meg. A gyulafehérvári Batthyaneum Csete István neve alatt katalogizált, említett kézírata e nyomtatott kötetek folytatását tartalmazza.³⁵

Áttekintve a *Sacri sermones* két nyomtatott kötetében a prédikációk elején közölt időadatokat, megállapítható, hogy az első kötet 39 prédikációja 1689–1707, a második 50 beszéde 1690–1708 között készült. A két kötet tehát közel azonos időszakot ölel fel. A beszédek között négy, sorozattá szerkesztett prédikációegyüttes is található. Az első kötetben összetartozik a vízkereszt utáni ötödik vasárnap első és második beszéde. Erre utal a „Quae secunda pars, sequenti Themate tractatur” megjegyzés az első beszéd címe végén a tartalommutatóban. A második kötetben három sorozat különíthető el: a tizenhárom prédikációból álló *De pretio et cura animae*, a négy beszédből szerveződő *Consultatio* és a hat szónoklatot tartalmazó *De carnis resurrectione* című sorozat. A sorozatot alkotó beszédek idő- és helymegjelöléseiből következtetni lehet az összeállító személyére. Három sorozat beszédeinek színhele Nagyszombat volt, de míg az első, kéttagú sorozat 1706-ban, a *De pretio et cura animae* 1701-ben, a *De carnis resurrectione* ismét 1706-ban hangzott el. Az azonos hely- és időjelzések alapján ezek a szövegek már a hagyatékban összetartozhattak. A *Consultatio* című sorozatból két szónoklatot 1707-ben Nagyszombatban, egyet 1702-ben Győrben mondtak el, egynél pedig a hely és idő ismeretlen. Ezt a négy prédikációt a Csete-hagyaték különböző helyeiről véve Gyalogi szerkeszthette sorozattá.

A *Panegyrici Sanctorum* a Szűz Máriáról, a magyar szentekről és „az Országhoz tartozandó kivált-keppen-való innepekre” szóló beszédeket tartalmazza magyar nyelven. A kötet összeállításánál Gyalogi itt is az egész hagyatékból válogatott. Az összesen 68 prédikáció keltezett szövegei 1690 és 1708 között hangzottak el. A kötet öt részre tagolódik. A részek aránytalansága, tartalmi heterogenitása valószínűleg a fordítás eltérő időbeli szakaszaira utal. A magyar nyelvre történt fordítást Gyalogi az anyanyelv, a hit, a nemzet és a szabadság gondolatának összekapcsolásával

³⁵ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet); SZENTIVÁNYI, i. m. (14. jegyzet) 80, Nr. I. 150.

indokolja: „Ezt már az Ország nyelvén ajánlom-bé, melly nyelv a’ míg virágában volt, Nevednek [ti. Szűz Mária] tiszteletivel fellyül halad-vala sok régibb nemzeteket: Non fecit taliter omni nationi”, illetve „Sok erős nemzetek kalán vízbe merültek, nyelvek el-váلتozott, el-veszett köntösök, erköltsök: minket [...] szegényekké tettél és meg-gazdagítottál (1.Reg. 2.6), Haza nyelve, törvényne, szabadsága, keresztyénsége [...] fenn marad ma [...]”.³⁶

A kötet prédikációinak többsége (47=69%) datálatlan. Szembetűnő, hogy két szövegnél Csete halála *utáni* időpont olvasható (Pozsony, 1730 és Nagyszombat, 1732).³⁷ Az első prédikáció margóján Gyalogi figyelmeztet: „Sz. Kaláráról e két Praedikátziókat mondotta *nem* az Author” (kiemelés Knapp Éva). Nagyon valószínű, hogy ezek Gyalogi szövegei, aki 1730–1736 között Nagyszombatban élt. A két beszéd közlése nem volt idegen Gyalogi szövegkiadói elképzeléseitől. A két beszéd és a kötet címlapján olvasható „sokat pótolván-is” kifejezés alapján feltételezhető, hogy a három kötet datálatlan prédikációiból többet is Gyalogi írt.

Gyalogi lehetett a szerzője a húsvét utáni második vasárnap második sermójának a *Sacri sermones* második kötetében.³⁸ A beszéd kivételesen nem a vasárnapi textusról, hanem Szent Adalbertől szól. A magyarázat szerint azért, mert erre a vasárnapra esett Szent Adalbert püspöknek és mártírnak, Magyarország patrónusának az ünnepe, illetve az esztergomi érsekség fő ünnepe. A megjegyzés nyomán meghatározható az az év, melyben Szent Adalbert ünnepe (április 23.) a húsvét utáni második vasárnapra esett. Csete és Gyalogi életében három ilyen esztendő volt: 1662, 1719 és 1730. Csete 1662-ben mindössze 14 éves volt, 1719-ben pedig már nem élt, a prédikációt ő nem készíthette. 1719-ben Gyalogi János Kolozsváron oktatott, s kevésbé valószínű, hogy ott ezen a napon beszédet tartott az esztergomi főegyházmegye védőszentjéről. 1730-ban viszont Gyalogi az esztergomi egyházmegyében, Nagyszombatban tartózkodott, s minden valószínűség szerint itt mondta el a beszédet.³⁹ A beszéd további érdekessége, hogy

átszerkesztve, de lényegében változatlan tartalommal 1754-ben magyarul is kinyomtatták „Magyar-Ország anygala” címen.⁴⁰ A két szöveg összevetése lehetővé teszi Gyalogi szövegszerkesztői és fordítói módszerének vizsgálatát.

A két változat arról a hallgatóság elvárásaihoz illeszkedő, funkcionális szemléletről árulkodik, mely a *De eloquentia sacrá*nak is meghatározója. A latin prédikáció textusa („Ego sum Pastor bonus, Joan. 10.) és bevezető része a hallgatóság soraiban feltételezi az egyház pásztorainak és előjárójuknak, a püspöknek a jelenlétét. A magyar szöveg ennél szélesebb közönségre, a püspök mellett az egyházmegye lakosságára utal. A megváltoztatott textus („Ego sum vitis, vos palmites. Joan. 15.5”) és a rövidített kifejtés következtében a magyar prédikáció tartalmilag szűkebb, mint a latin változat, gondolatmenete egyszerűbb, s nincsenek benne kitérések.

Mindkét prédikáció dicsőítő beszéd, de míg a magyar egyetlen szálát, Adalbert életútját követi nyomon, a latin változat szerkezete összetettebb, s a szövegek tartalmi hangsúlyai is eltérnek. Így például Mózes és Adalbert részletes összehasonlítása nem került át a latin prédikációból a magyar szövegbe. Itt a mózesi párhuzam rövid, példázat jellegű, s nem vonja el a hallgatóság figyelmét Adalbertől. Az átszerkesztés következtében a latin beszéd több fontos gondolata más funkcióban, más helyen található a magyar változatban. A bevezetőt nem számítva nyolcoldalnyi latin beszéd öt, a kilencoldalnyi magyar viszont hat részre tagolódik. A latin szöveg számos díszítőelemet, jóval több bibliai és tekinthető hivatkozást tartalmaz, s a téma kifejtésének módja és részletessége is eltér a magyar szónoklatétól. A magyar nyelvű beszédben a szerző többször magyaráz, gyakori eszköze az ismétlés és a halmozás. Mindezek alapján a magyar változat nem tekinthető egyszerű fordításnak, hanem alaposan átszerkesztett és átdolgozott szövegnek. Jó példa erre a prédikáció negyedik része, amely tartalmilag foglalja össze a latin beszéd bevezetőjét.

A szövegátalakítás leglényegesebb kérdése az, hogy Gyalogi mennyit és hogyan változtatott Csete szövegein. Erre két latin nyelvű prédikációvázlatból következtethetünk. Mindkettő a *Sacri*

³⁶ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A2., A3.

³⁷ *Uo.*, 396, 403.

³⁸ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), II, 1751, 197–204.

³⁹ Vö. LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200, 484–485.

⁴⁰ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 92–100.

sermões második kötetében (1751), a húsvétvasárnapi prédikációk között található.⁴¹ Ezek a „predikációk” feltűnően kidolgozatlanok, szövegállapotuk pontosan megfelel a kötet keretszövegeiben Gyalogi által leírtaknak. A második beszéd terjedelme összesen 28 sor. A textus után a szerző egyetlen mondatban összefoglalja a beszéd célját (*scopus*), majd egy másik ünnepre szóló, más textusú sermóra hivatkozik.⁴² Indoklása szerint a két ünnep megfelel egymásnak („valde conveniens”), ezért a másik szöveg részleteiben itt is elmondható („aptari potest”). A predikáció fő motívumainak felsorolása után még egyszer megismétli előbbi ajánlását: „Vide concionem dictam, et huic Festo applica, si placet”.

Az ezt követő, alig egy lap terjedelmű harmadik beszéd szintén predikációvázlat. Itt a textus után egyetlen kérdés jelöli meg a beszéd tárgyát (*status questionis*). Az előzőnél valamivel hosszabb szöveget a predikátornak szóló témaötletek sorozata alkotja (pl. [...] *loquendo plus in genere, Orator dicebat, PACEM, ad exemplum Christi, qui est Pax nostra, similibus fere modis traditam per invidiam; videlicet [...]*).⁴³ A predikációt az innen kiválasztott motívumokból lehetett felépíteni. A logikusan elrendezett, egymást feltételező témák nyitottak, az „etc.” jelzéseknek megfelelően szabadon bővíthetők. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a Csete-kéziratok jelentős része csupán predikációvázlat volt, s ezeket Gyalogi dolgozta ki több-kevesebb részletességgel.

Gyalogi alkotó jellegű szövegalkító módszerére közvetve utal a *Panegyrici Sanctorum* beszédeinek összetett funkciórendszere. A címlap és az ajánlás szerint a predikációk feladata, hogy 1. terjesszék Isten dicsőségét, 2. ösztönözzenek a hagyományok követésére, 3. segítsék a nemzet megmaradását, 4. gyarapítsák az igazságot, 5. növeljék a szentek tiszteletét, 6. serkentsék az ifjúság tanulását és 7. ébresszék Szűz Mária tiszteletét.

A kidolgozott predikációkban gyakoriak a párhuzamos szöveghelyek, s ezek más kontextusban is ismétlődnek. Példaként egy olyan részletet idézünk, amely egyaránt megtalálható a predikációelméleti traktátusban és az egyik magyar predikációban.

⁴¹ CSETE-GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet), II, 1751, 166–167.

⁴² Uo., I, 1750, 120–126.

⁴³ Uo., II, 1751, 166.

De eloquentia sacra (1750):

„Perpendet Gedeonicum Vellus in area rore maduisse, et dicet: Bene Vellus, quod a carne separatum est, rore divino perfundi: quia nostra mens quanto remotior a carnis vitio fuerit, tanto sapientiae et gratiarum capaxior erit. (Judic. 6.39) Et plurima hujusmodi”.⁴⁴

Panegyrici Sanctorum (1754):

„Gedeon szérőjében nagy Isteni tsudával a gyapjú égi harmattal meg-ázik, körülötte a föld szárazon maradván: képe a Szüzeségnek, melly, mint a gyapjú, mentől inkább a testől el-válik és el-távozik, a drágalátos harmatot a Kristust annyival alkalmatosb völt méhébe fogadni [...]”.⁴⁵

Gyalogi néhány saját predikációjának és az átdolgozásoknak az összevetése arra utal, hogy a terjedelem, a szerkesztésmód, a stílus, az idézetanyag összetétele és használata tekintetében nincs lényeges különbség Gyalogi saját predikációi és az átdolgozások között.⁴⁶ Gyalogi tehát azonos módszer alapján írta saját és dolgozta át Csete beszédeit, s ezek a beszédek egybehangzanak a traktátusban kifejtett elvekkel is.

Mindez egyben megerősíti a feltevést, hogy a *De eloquentia sacra* ma ismert alakjában Gyalogi munkája. Autográf források hiányában nem lehet egyértelműen állást foglalni a szerzőség kérdésében, az azonban bizonyos, hogy a traktátus végső megformálását Gyalogi végezte el.⁴⁷

⁴⁴ Uo., I, 1750, 21.

⁴⁵ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet), 68.

⁴⁶ L. például: GYALOGI János, *Az orsolitáknál, templom dedikatioja napján [...] A Szüzeség áldozatjáról praedikállott [...]*, Kassa, 1752.

⁴⁷ Vö. még MIHALOVICS Ede, *A katolikus predikáció története Magyarországon, II, Pázmány Pétertől napjainkig*, Bp., 1901, 160–168, 190.

A *Panegyrici Sanctorum* (1754) prédikációelméleti megjegyzései

A kötet elméleti részleteire elsőként Lukácsy Sándor hívta fel a figyelmet 1995-ben. Ugyanakkor Lukácsy nem gyűjtötte össze az elméleti és gyakorlati ismeretek között mozgó retorikai megjegyzéseket, nem elemezte funkciójukat és külön vizsgálat nélkül Csete Istvánnak tulajdonította őket.⁴⁸ Mivel a *De eloquentia sacra* és a prédikációkba épített elméleti utalások között számos közös vonás található, érdemes áttekinteni e szövegrészeket.

Az elszórt elméleti megjegyzések lényegében összegzik a prédikátor véleményét az egyházi szónokról, a szónoklatról és annak hatásáról.⁴⁹ E megjegyzések minden esetben a prédikációk külön jelzett első, narrációs része előtti bevezetőben, az exordiumban vagy exordium a questione-ban, Illyés István kifejezésével a „béljáró beszéd”-ben találhatók.⁵⁰ A megjegyzések prédikáción belüli funkciói többfélék. Elsősorban felkeltik és irányítják a figyelmet; az ellentétek, ismétlések révén fokozó hatásuk is van. Együttal betöltik a prédikátor önreflexióinak szerepét.

Néhány prédikációban toposszerűen ismétlődik az egyházi szónok feladatának nagysága és személyének méltatlansága, tudatlansága vagy tehetségének hiánya közötti ellentét: „Nagy gondot ad, dütsősség Koronájáról szólni, midőn B. Aszszonyról van a kérdés”; „Most látom, melly nagy dologról lészen a tanítás [...] Félve fogok hozzá [...]”; „Szóllok mondám ha mi keveset-is; a ki nagy dolgokat ha akarnék-is, nem szólhatok”. Ehhez az ellentét-hez gyakran kapcsolódik az egyházi és a világi szónok feladatának szembeállítás a világi és az isteni bölcsesség különbségére hivatkozva: „Ha tehát az meg-hervadó koronákról szólni gon-

dot ad az világi Oratoroknak; a dütsősség koronájáról a tanításhoz ki mér fogni?”⁵¹

A *De eloquentia sacra* bevezetője (Pars I. § 1.) hasonló problémákat tárgyal: megkülönbözteti az egyházi és világi szónoklatot, s felsorolja az eltéréseket, amelyeket ismerniük kell a szónokoknak. Az eloquentia profana a világi dicsőségért harcol, stíluseszközei választékosak. Az eloquentia sacrának viszont sem tárgya, sem célja miatt nincs szüksége hízelgésre és édesgetésre; egyetlen feladata méltónak bizonyulni az elbeszélt szent dolgokhoz. A méltóság (dignitas) követelménye nehezen teljesíthető, mert az isteni ige tökéletessége meghaladja a prédikátor emberi képességeit. Ez a prédikációkban gyakran hangoztatott ellentét nem arra utal, hogy az egyházi szónok kisebb tehetségű lenne a világinál, hanem épp ellenkezőleg: feladata és szerepe nagyobb a világi szónokénál, ezért jobban kell törekednie célja megvalósítására.

A traktátus (Pars I. § 1.) részletesen foglalkozik a sacra eloquentia meghatározásával. Eszerint a szent ékesszólás az Úrért való buzgólkodás; egyetlen célja az isteni dicsőség hirdetése, melynek forrása a Szentírás.⁵² E gondolat a Győrben 1703-ban Szent István napján mondott első prédikáció elején a következőképpen olvasható: „A Sz. Írás nem mit tőlünk vészen bötsüt, hanem ad; és olyan lélekkel köll olvasni, prédikállani, a mellyel íratatva vagyon”.⁵³

Ugyanitt olvashatunk a traktátusban az ékesszólásnak arról a tulajdonságáról, hogy nem annyira szavakkal, mint inkább az előadott dolgok erejével igyekszik érvényesülni („non tamen verborum, quam rerum potentia defenditur”). E nézettel a Szent László-napi harmadik prédikáció elején így találkozunk: „A tudós Orátoroknál-is meg-történik ugyan, hogy a szóllásban eshető fogatkozásokat helyre hozza néha a dolgoknak nagy volta, mellyekről beszéd vagyon”.⁵⁴

A prédikációk előbeszédében gyakran felmerül a kérdés: ki prédikáljon, azaz ki a jó prédikátor. A hűséges szolgáról írt Szent

⁴⁸ LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 279, 285.

⁴⁹ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1988, 184.

⁵⁰ KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, ItK, 2000, 16, 54. j.

⁵¹ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 73; további példát idéz LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 279.

⁵² CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11–12.

⁵³ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 175–176.

⁵⁴ Uo., 148.

László-napi szónoklat elején rövid és egyszerű a válasz: „Tanátsosb halgatni, mint-sem ösztövére ditsérettel a Szenteket tisztelni”. Az evangélium egyszerű szavait „kitsiny”-nek vélő és a prédikálás lényegét meg nem értő, túlságosan igyekvő szónokról ugyanez a vélemény ismétlődik másutt is: „Nem-is tsuda: mivel ők [ti. „sok földi Oratorok”] mikor a Kristus alázatos jászolát akarták elefántokkal [...] magasztalni [...] azt ők se Pázmány magyarságával nem tolhatták, sem Tullius villámló szavaival meszsze nem vihették [...] az ilyen keresők elől el-merültenek az elefántok, mikor a bárányok ki-úsztanak”.⁵⁵

A *De eloquentia sacra* (Pars I. § 3.) hasonlóan foglal állást: akinek nincs tehetsége önálló prédikációs gyakorlat kialakítására, ne törekedjen erre mindenáron, mert könnyen nevetségessé válhat. A szónoki hivatalt mások munkáinak felhasználásával is el lehet látni. Fontosabb ennél – ismétli az elméletíró a már Quintilianus retorikájában megtalálható közismert toposzt –, hogy a prédikátor életmódja és tanítása összhangban legyen egymással. Ennek megfelelően a pap élete néma ékesszólás legyen („sit muta eloquentia”).⁵⁶

Többször visszatérő kérdés a beszédekben a prédikátor felkészültsége: „Mert ide készületlen fel-állani, Tanítónak szűgyen; elkészülni pedig gond és mesterség [...] a taliga kerekai nehezen mozdúlnak ott, a hol meg-nem gondollyuk, hogy az ajándékok rendiben a földi győzelmek leg-kissebbek”, illetve: „A Sz. Lélek világánál adatik nekünk-is a puszták rejtekiből ki-hoznunk, kitanúlnunk annyit, hogy bár ne féllünk hogy a beszéd fonala valahun meg-szakadgyon”. A prédikálás terhére a Szent István-napi negyedik prédikáció szerint „az ember vállaihoz méri a Sz. Lélek”. A prédikációelmélet a *De sacri oratoris arte et officio* című részben értekezik e témáról. Alkalmazza a retorikai irodalomban folyamatosan használt helyesen (apte) beszélni fogalmát, melynek alapja a megszerzett tudás és az eruditio.⁵⁷

További fontos kérdés, hogy hogyan, milyen formában prédikáljon a szónok. A *Panegyrici Sanctorum* beszédeinek kidolgozója Izaiás prófétát (Iz. 8,1) idézve egyetért a *De eloquentia sacra* (Pars IV. § 9.) szerzőjével, amikor a *stylus hominis* fogalmát állítja a középpontba. A prédikáció szerint: „Azonban vigasztal engem, a mi következik: *Stylo hominis*. Attól hogy a könyv nagy, meg-ne iedgyek, úgy-mond; annyit köll abba jedtzeni, a mennyit enged az idő, a mennyit győz az emberi tehetség, a mit az okosság, és várandó lelki haszon diktál, emberi mód szerént; [...] Én tölem a Sz. Lélek mást nem kíván, hanem hogy a miket a könyvbe írhatok, írjam *Stylo hominis*, *Emberi írással*, az az rövideden, és világosan, és minél kegyesb szókkal lehet adgyam-elő”. A rövidség és világosság kívánalma fontos eleme a traktátusnak is. Az elmélet egy további fordulatával élve a *stylus hominis* azt is jelenti, hogy a szónoklat mindig legyen tekintettel a hallgatóság összetételére, állapotára, „*stylus humano*” hangozzon el.⁵⁸

A *Panegyrici Sanctorum* Szent Ferenc-napi második prédikációjának bevezető szavai megörökítik a szónoki öntudatot: „Ez itt nekem sajátom, és ha parlag virág-is, az én rétemen termett és nőtt, a mint következik: adgya Isten! A kegyes Olvasónak lelki hasznára!” A részlet összecseng a *De eloquentis sacra* szerzőjének megállapításával, hogy a prédikátornak a megszerzett tudást összhangba kell hoznia a szájával, azaz saját szónoki tehetséggel.⁵⁹

Szerkezet, tartalom, források

A „szent ékesszólás”, az igehirdetés gyakorlatra irányuló elméletének műfaja: traktátus. Teljes címe szerint a szerző célja bevezetést nyújtani a kezdő szónoknak a prédikálás gyakorlatába. Az előfejtben futó rövid címek – a rektó oldalakon *De eloquentia sacra*,

⁵⁵ Uo., 148, 175–176.

⁵⁶ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 13–14; LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 277–278.

⁵⁷ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 175–176, 323–324, 199; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 15.

⁵⁸ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 199; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 34.

⁵⁹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 439; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 37–38.

a verso oldalakon *Praeliminare ad neo-concionatores* – külön is ráirányítják a figyelmet a mű céljára. A retorikaelméleti ismeretek itt egy, a gyakorlatra ügyelő, funkcionális szemléletű, nyitott és kreatív rendszerbe helyeződtek át, mégpedig úgy, hogy az átcsoportosítás finomabb részleteit már maguknak a prédikátoroknak kellett elvégezniük saját ismereteik és napi szükségleteik szerint.

A több évtizedes prédikációs és oktató-nevelő gyakorlatra épülő „bevezetés” Gyalogi János széles és alapos elméleti tudásáról tanúskodik. A „bevezetés” kifejezés használatáért, annak negatíván is értelmezhető jelentéséért a traktátus vége felé a szerző bocsánatot kér. Mint írja, a munkát a már gyakorló prédikátorok is haszonnal forgathatják „Salutem [...] Patriae”.⁶⁰ A retorika kifejezés csaknem teljesen hiányzik a műből, helyette következetesen az *eloquentia sacra* megjelölést találjuk. A *rhetorica ecclesiastica* egyetlen helyen fordul elő a szent ékesszólás szinonimájaként.⁶¹

A prédikációelmélet a szóközi gyakorlat teljes körű figyelembevételének igényével lép fel. Ez az oka annak, hogy a speciális irodalomelméleti diskurzust és főszereplőjét, a szóközöt adott ponton belehelyezi a magyar történelem jezsuita szemléletébe, s ezáltal történelmi távlatot ad a tanításnak. Egyik fő újítása, hogy a *docere–delectare–movere* Ciceróig és Szent Ágostonig visszanyúló hármas célkitűzését Gyalogi a traktátus szerkezeti vázává emeli; az *orator sacer* hivatását a tanításról (*docere*) szóló második rész első fejezetében részletezi. Ez a hivatás – mint írja – nem a szántásra vagy a hadi dolgok elsajátíttatására, hanem Istenre irányul. A jól ismert gondolatmenet szerint Magyarország a pap-ság térítő tevékenysége nyomán lett keresztény ország. Elsősorban prédikációkkal kell terjesztetni a szent dolgok ismeretét, mivel sok az írástudatlan ember, akik a katolikus hit védőbástyáiként hadakoznak, sátrakban laknak, ahol nincs toll és könyv, a gimnáziumok pedig ritkák. Az ország állapotának ezzel a toposzokra épülő összefoglalásával indokolja a legalább száz éve elavult következtetést, hogy nem a haza nyelvére lefordított Biblia terjeszti a hit fényét („[...] non Biblia in patrium idioma conversa

⁶⁰ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 37.

⁶¹ *Uo.*, 31.

fidei lucem affundere potuerit”). Erre az egyház pásztorainak és doktorainak kell elvezetniük a népet, s ennek eszköze a jó prédikáció. A pap szíve a nép könyvtára, levéltára és archívuma („Sacerdotis Christi pectus Bibliotheca est populi, est Tabularium et Archivum”), abban őrzik az isteni törvényeket, s azokat kell megtanítani. A prédikátor fő hivatása tehát az országnak ebben a helyzetében a hit közvetítése.⁶²

Ez a már a címben jelentkező funkcionális szemlélet (miről, kinek, miért készült a traktátus) uralja a *De eloquentia sacra* tartalmát és egész szerkezetét. A 28 fólió lapnyi szöveg négy részre, a részekben belül változó számú paragrafusra tagolódik. Az első rész a *sacra eloquentia* mibenlétével, a második a tanítással, a harmadik a gyönyörködtetéssel foglalkozik, a negyedik a *movere* lehetőségeit és szabályait tekinti át.

Az első rész a mit, ki, hogyan cselekszik vázra épül; az öt paragrafus az *eloquentia sacra* és az *eloquentia civilis* elkülönítése után az *orator sacer* személyét, feladatait részletezi.⁶³ A meggyőzés leghatásosabb eszköze Gyalogi szerint az *argutia* („stylus acutus et floridus”), s különösen az elvont teológiai témák kifejtésében ajánlja. Ahogy a prédikációkban a metaforák, hasonlatok, parabolák elsődleges szerepe a bizonyítás és a dolgok emlékezetbeni elmélyítése, úgy a traktátusban is gyakran metaforák segítenek rögzíteni a fogalmakat és a szóköz feladatait. Így például a prédikálásra meghívottak méltóságát (*dignitas*) (§ 2.) a Szentírásból merített metaforák hosszú sorozata és ezek magyarázata mutatja be. A rossz prédikátor, akiben nagyobb a törekvés, mint a szeretet lelke („Qui ambitione magis, quam spiritu charitatis”) csupán *zengó érc*, *pengő cimbalom* (1Kor. 13,1). Ezzel szemben a jó prédikátorok – impozáns metaforahalmazással – Isten dicsőségét hirdető *egek* (*coeli*, Zsolt. 18,1), az ígét kiárasztó *esőfelhők* (Iz. 11.), Krisztus békéjét hirdető *olajágak* (Zsolt. 51,10), Isten házában világító *aranykandeláberek* (Zak. 4,2), Isten szeretetére gyűjtő *kemencék és tüzek* (Zak. 12,6), a *lelkek fegyverei* (Jn. 3,29), akik számtalan

⁶² *Uo.*, 15–16. „[...] homines multitudine innumerabiles, literarum ignari, pro fidei Catholicae antemurali excubantes in armis, papilionibus, quibus non calamus, non libri, Gymnasia rara, eaque remota [...]”

⁶³ *Uo.*, 11–15.

lelket jegyeznek el a hittel, továbbá *királyok és földi tanácsadók* (Jób 3,14), mert a lelkek fölötti uralom súlyát viselik és buzdítanak a hitre. A szónok *Isten szája* (Os Dei, Jer. 15,19), a *mennydörgés fia* (Mk. 3,17), a *Szentlélek harsonája* (Jel. 4,1), *kerubi bika* (Ezek. 1,10), a *templom ezüst oszlopa* (Én. 3,[10]), *harcos* (Zak. 9.) és *kutya* (Iz. 56,10). Ezt az irodalomelméleti munkában meglehetősen szokatlan metafora-sorozatot összevetettük a korabeli magyar prédikációkból Lukácsy Sándor által összegyűjtött prédikátor-metaforákkal.⁶⁴ Az égő és fénylő szövétnek (vö. arany kandeláber, tüzek) például Káldi Györgytől (1631) ismert, aki Keresztelő Szent Jánosra vonatkoztatja a kifejezést. Ugyanígy máshonnan is ismertek a tűz (láng), a mennydörgés és a trombita (harsona) epitetonok, ám kivétel nélkül eltérő bibliai hivatkozásokkal. Az idézett metafora-sorozat mélyebb kapcsolatrendszerét a prédikátorság toposzaival a XVII–XVIII. századi prédikációirodalom toposz-állományának kutatása világíthatja meg.

A felsorolt metaforákat az elméletíró alkalmasnak találja arra is, hogy kibontsa belőlük a cselekvés mikéntjének (quomodo) összetett problematikáját. A *facere* és a *docere* retorikákból jól ismert,⁶⁵ kettős elkötelezettségében bemutatott egyházi személyek közül a prédikatori *ars* és *officium* azokra vonatkozik, akik képesek a tanításra. A többiek többet tesznek kiváló cselekedeteik példájával, semmint ha szónokolnának, mivel „bona vita omnibus linguis loquitur”.

A szónok isteni küldetést (*divina missio*) teljesít a prédikálással. Feladata az ékesszólás, mely – nem más, mint „ars inveniendi, disponendi, eloquendi”. A szónoklat fő része a *propositio* (részletezés), melynek számos eszköze van (pl. *persuasio*, *lucratió*, *ornare* stb.) A prédikátor klasszikus retorikákból ugyancsak jól ismert kötelessége (*munus*) az *apte dicere*, melynek fő eszközei a *docere*, *delectare* és *movere*. Ezekben rejlik ugyanis a beszéd formája, az ékesszólás ereje és az oktatás lényege.

A második rész kilenc fejezete a tanításról értekezik, mely – mint a jezsuita elméletíróknál általában – fontosabb a gyönyör-

ködtetésnél.⁶⁶ A beszéd kidolgozásának szakaszaival (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*), a szónoklat anyagával (*materia*), a szónoki beszédnemekkel (*genus deliberativum*, *demonstrativum*, *judicale*) és azok jellemzőivel Gyalogi viszonylag röviden, a jezsuita teoretikusoknál ismert módon foglalkozik. Szerinte a legfontosabb az, hogy a szónok mindhárom szakaszban tisztában legyen azzal, mi szolgálja a hallgatóság lelki üdvét. A szónoklat anyagát nem szabadon választott, hanem alávetett (*subjecta*) téma adja, ezért a *propositiónak* mindig alkalmazkodnia kell a katolikus tanításhoz és a hallgatóság értelméhez. Az egyházi szónoklat három nemének bemutatásában a funkció, a cél és a meggyőzés eszközei állnak a középpontban. Így például a *genus demonstrativum* funkciója a dicséret (*laudatio*) vagy a feddés (*vituperatio*), célja az erkölcsi jó (pl. az erények és bűnök megismertetése), a meggyőzés legfőbb eszköze pedig a példázatszerű (pl. szentekről szóló) elbeszélés. A 4. paragrafus szól a prédikáció témájáról és az argumentumról. Alapelve, hogy a témát a hallgatóság felfogóképességéhez kell igazítani. Az *argumentatio* fő eszközei az *enthymema*, az *exemplum* és az *inductio*, melyeket jó, ha az orator, mint szent fegyverzetet, rejtetten (*abscondita*) és óvatosan (*tecta*) használ. Az érvelés forrásai (*loci*) közül csak a legfontosabbakat sorolja fel, hozzátéve: „sicut Rhetoribus notum est”.

Több fejezet középpontjában jellegzetesen gyakorlati elvek állnak, így a kiabálás tiltása, a bizonyítás (*probatio*) legfontosabb elemének meghatározása, a Szentírás kifejtésének hatásos módzata, a prédikátor befolyása a *partitióna*, a helyes *narratio* (*rerum explicatio*) sajátosságai (*brevitas*, *claritas*) és az *ornatus* eszközei. Itt is metaforák, képes kifejezések és hasonlatok segítik az elmondottak elmélyítését. A *probatio* kifejtésében például az Isten ígéje a Nap – azaz a legfontosabb érv –, melyből a sugaraknak – azaz a többi érvnek – származniuk kell. A Szentírás értelmezését a hegyekben rejtőző arany kibányászásához hasonlítja. A *partitio* tárgyalásában azzal figyelmeztet a mértéktartásra, hogy a színpadi történetek nem tanítanak és gyönyörködtetnek, ha sűrű függöny van előttük.

⁶⁴ LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 276–278.

⁶⁵ Vö. LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 277–278.

⁶⁶ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 15–22.

A gyönyörködtetésről szóló harmadik részben előbb a gyönyörködtetés céljával, a hallgatóság jóindulatának megnyerésével (*benevolentia auditorium*), majd forrásaival (*delectationum fontes*) ismerkedhetünk meg.⁶⁷ A *delectatió*t Gyalogi az orvosok által bearányozott és mézzel édesített keserű pirulához hasonlítja, melynek hat forrását nevezi meg: 1. a szent szövegekkel való egyéni, szokatlan bánásmód; 2. az *apte dicendi*; 3. az *eloquentia popularis* (*lingua popularis*); 4. a hasonlatok és ellentétek;⁶⁸ 5. az *ornatus* (*tropus*, *figura* és a *pronuntiatio* módja); 6. a hallgatóság és a szónok közötti kapcsolat megteremtése.

E rész középpontjában a beszéd „popularitás”-ának kérdése áll. Ez a szónok sajátos erénye, melyre csak a legnagyobb prédikátorok tudnak szert tenni. Alapkövetelmény, hogy a hallgatók jól értsék a szöveget. A *populariter* való beszéd nem más, mint a mindenkor hallgatóság szellemi felkészültségének az ismeretében történő szónoklás. Eszköze az ún. *lingua populi*, amely nem egy ismeretlen és barbár nyelv, s egyszerre jelent *modust*, stílust és habitust. Fő követelménye, hogy az *exordium* élénk figyelemfelkeltés legyen, mellyel a *proportio* tartson szoros kapcsolatot. A popularitás legfontosabb eszközei (*figura*) a *dialogismus*, a *percontatio*, a *suspensio*, a megfelelő helyre illesztett közmondások (*proverbia*), a gyönyörködtető *tropus*ok, s végül a beszéd helyes arányainak megtalálása.

A *sermo popularis* érvelésében ne az újdonságok és különlegességek, hanem a hasznos érvek legyenek meghatározók. Gyalogi itt javasolja a *comparatio* és az *etymologia* használatát, mert – mint írja – az „*nec Nobilioribus auribus injucunda*”. A továbbiakban a félreértések elkerülése érdekében a *sermo popularis*t szembeállítja a *sermo humiliss*zal, s nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy „*humiliter*” bárki képes szólni, de „*populariter*” csak az igazán ékesen szólók tudnak. A hallgatóság kapcsán két, egyformán fontosnak tartott dologra tér ki: 1. a tömeg a szónok dicsőségére válik; 2. a szónokot ugyanakkor nem a tömeg tetszése dicséri a legjobban, hanem a hallgatóság könnyei, mert a szentbeszéd hatása nem lehet olyan, mint egy színházi látványosságé.

⁶⁷ Uo., 22–29.

⁶⁸ Vö. KNAPP, i. m. (50. jegyzet), 4, 6–7.

A leghosszabb, negyedik rész a szónoki hatás (*movere*) kérdéseivel foglalkozik.⁶⁹ A tizennégy paragrafus lényegében a szónoki tulajdonságokat és azok kialakítási lehetőségeit tekinti át. Részletes fejtegetések olvashatók a szónoki karakterről, a megindítás erényéről, a *persuasió*ról, a Szentírás erejéről, az *amplificatió*ról, az *affectus*ról, a *de ratione movend*iről, az *excitatió*ról, a testi alkalmasságról, a szónoki beszéd három tónusáról (*genus dicendi submissum, temperatum, vehemens et incensum*) és ezek kiterjedt kapcsolatrendszeréről, többek között a fő egyházi szónoki műfajokkal, a prédikáció témájával, továbbá szól az epilógusról és a *pronuntiatió*ról. Gyalogi szerint a *genus dicendi submissum*mal az istenfélő, hívő hallgatóságot lehet tanítani és meggyőzni. A *genus dicendi temperatum* használatát elsősorban az olyan dicsérő vagy feddő beszédben javasolja, mely keresztény hitigazságokról vagy az irgalmasság cselekedeteiről szól. E témák kifejtéséhez az érzelmekre ható díszítés eszközeinek (pl. *animatio, superlativus, similitudo, translatio, epiphonema, dubitatio, gradatio, amplificatio, digressio*) mértéktartó használatát tanácsolja. Ha a prédikáció témája a bűnök és a kísértések bemutatása, akkor a *genus dicendi incensum*ot kell használni, melynek elsődleges feladata a csodálatkeltés, az elrettentés és a sírásra ösztönzés.

Az *epilogus* nélkülözhetetlen része a prédikációnak, mivel a beszédet nem lehet egyszerűen félbehagyni. A lezárás módja többféle lehet. Ciceróra hivatkozva Gyalogi bemutatja a *commoratió*t, majd Szent Bernát és Viszotsányi Ferenc prédikációiból vett idézetekkel illusztrálja a rövid lezárást. Az utóbbi lehet egyetlen, nyomatékos szentencia vagy felkiáltás is. A *movere* lényege végső soron a jó kapcsolat megteremtése a hallgatósággal. Ez nem csupán egy-egy jól elmondott beszédre függ; az igazi szónok képes tanácsot adni látszólag mellékes kérdésekben (pl. a templomok díszítése), együtt él a hallgatóságával (pl. vallásos társulatokat hoz létre), s szavaival képes megérinteni a hívek szívét.

Ez a rész is tartalmaz az adott témán túlmutató toposzterű megjegyzéseket, amikor például a szerző elítéli saját évszázadát, mert az – mint írja – inkább a gonoszságra hajlik, semmint a bűn valódi megtagadására. A rész bővelkedik metaforikus megfogal-

⁶⁹ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 29–38.

mazásokban, így például a Szentírást hideg kőhöz hasonlítja, melyben tűz rejtőzik, s ez a kő mindaddig hideg marad, amíg a szónok bele nem mélyed. Egy helyen a szerző saját külső megjelenését szembeállítja a reprezentatív külsejű szónokokkal, s megjegyzi: mi, akik ilyen adottságokkal nem bírunk, munkálkodjunk úgy, hogy ezt elfeledtessük a lélek megmutatásával és a beszéd tűzével. A katolikusok előtt prédikáló szónoknak nem kell túl sokat foglalkoznia saját külső megjelenésével, a határozott fellépés azonban fontos, mivel az ékesszólás nem tűri a habozást. A helyes előadás (*pronuntiatio*) feltétele, hogy a tudást (*ingenium*, *sapientia*) a teljes személyiség közvetítse, s ez a külsőre is rányomja a bélyegét. Gyalogi részletesen vázolja a gesztusok, a tekintet, az arc, a szemek és a kezek feladatát, s nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a gesztusokra különösen kell ügyelni a női hallgatóság előtt mondott beszédeknel. Végül ajánlja a prédikátoroknak, olvassák Ludovicus Granatensis egyházi szónoklat-tanát, aki minderről maradandóan értekezett.

Mindebből látható, hogy a traktátus több ponton közel áll Gyalogi korábban ismertetett ortográfiájának koncepciójához. A szerző itt sem új elméletet készített, hanem a quintilianusi rendszert átörökítő Suarez-féle tankönyvet egészítette ki az „élő”, „lélegző” prédikáció követelményeivel. Fő célja a gyakorlatban használható tudás elsajátíttatása, a prédikatori önértelmezés és tudatosság kialakítása. A *docere-delectare-movere* – bár a jezsuitáknál szokásos sorrendjüktől nem fedezhető fel elmozdulás – a gyakorlatban egymást kiegészítő és feltételező elemek. Az elmélet szerint ugyanis a prédikáció akkor ér célba, ha mindhárom elem egyszerre és egy időben valósul meg. A *Sacri sermones* két kötetének beszédei mintegy ezen elmélet tanszövegeinek, mintabeszédeknek tekinthetők.

A *De eloquentia sacra* tehát a retorikaelméleti diskurzus egy minden tankönyvnel fontosabb pozíciójából, a katolikus egyház szószékéről tárgyalja a prédikálás mesterségét. Ezt lehetővé tette egyrészt a szerző több évtizedes szónoki gyakorlata, oktató-nevelő tapasztalata, másrészt elméleti ismereteinek gazdagsága. Az utóbbiról a traktátusban hivatkozott szerzők és művek tanúskodnak. A hivatkozási módszer sajátossága, hogy Gyalogi az idézett szerzőkre és művekre elsősorban mint példaanyagra, s nem

mint forrásokra hivatkozik. E módszer összhangban áll a traktátus céljával. Gyalogi ugyanis nem egyszerűen korábbi tankönyvek tételeit vitatja vagy rendezi át új koncepció szerint, hivatkozásaival nem állításainak helyességét akarja igazolni, hanem a hivatkozott szerzőket és műveket ismertnek véve fejti ki elméletét.

Legtöbbször a Biblia könyveit idézi. A folyamatosan közölt bibliai utalások és citátumok nagy száma összhangban áll az elmélet központi tételével, hogy ti. az ékesszólás fő forrása és eszköze Isten igéje; célja ennek hirdetése és magyarázata. A bibliai hivatkozásokat kiegészítik és elmélyítik a különféle Szentírás-magyarázatok és kompendiumok, így például Szent Ambrus előbeszéde Lukács evangéliumához, továbbá Antonius Balinghem *Scriptura Sacra in locos communes morum et exemplorum novo ordine distributa* (Duaci, 1621) című műve. A gyakorlatra irányuló oktatató szándék hangsúlyos jelenlétét tanúsítják a neves keresztény auktorok szónoklataiból származó idézetek, illetve az ezekre történő utalások (pl. Szent Ágoston, Clairvaux-i Szent Bernát, Szent Cyprián, Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Gergely, Nazianzi Szent Gergely, Nagy Szent Leó). Gyalogi saját prédikatori gyakorlatán kívül pozitív példaként utal a XVII. századi magyar jezsuita, Viszotsányi Ferenc kéziratosszédeire.

A traktátusban hivatkozott szövegek további csoportjait alkotják a szentéletrajzok (pl. Szent Jeromos, Remete Szent Pál életrajza, Borromei Szent Károly kardinális vitája), levelek (pl. Szent Jeromos), a történelmi munkák és azok kommentáriródmá (pl. Wilhelm Jordan domonkos szerzetes kommentárjai a római történelemhez), amelyek a hivatkozott morálfilozófiai (pl. Battista Fregoso – Fulgosius) és teológiai (pl. Szent Ágoston: *Liber de doctrina Christiana*) munkákkal együtt segíthetik a szónoklatok elkészítését. Természetesen nem hiányoznak a jezsuita oktatási rendszerbe humanista közvetítéssel bekerült antik auktorok sem: Démoszthenész, Epiktétosz, Platón, Plutarkhosz, Thuküdiész éppúgy megtalálható, mint Horatius, Titus Livius, Ovidius, Seneca és Vergilius. Az ő nevük mellett csak a legritkább esetben olvasható a konkrét mű megnevezése.

A hivatkozási anyag legérdekesebb rétegét az irodalomelméleti munkák alkotják. Valószínűnek tartjuk, hogy Cypriano Suarez

De arte rhetoricájára alapvető tankönyvként való használata miatt nincs hivatkozás. Gyakran idézett elméletíró Cicero (*De oratore*), Quintilianus (*Institutiones oratoriae*) és Nagy Szent Gerely (*Regula pastoralis*). Lactantius *Divinae institutiones* című, a keresztény tanítást összegző munkáját Gyalogi ugyancsak elméleti kontextusban, így például az *eloquentia sacra* fogalmának meghatározásakor említi.

Gyalogi legkedveltebb retorikaelméleti forrásai Agostino Valiero (Valerius) veronai püspök *De rhetorica ecclesiastica libri tres*⁷⁰ és Ludovicus Granatensis (Luis de Granada) domonkos szerzetes *Ecclesiasticae rhetoricae, sive De ratione concionandi libri sex*⁷¹ című munkái voltak. Az utóbbira még a traktátus utolsó bekezdésében is van hivatkozás, amely a mű utolsó, a *pronuntiatio* tanát kifejtő könyvét ajánlja áttanulmányozásra.

A *De eloquentia sacra* kapcsolata Ludovicus Granatensis és Cypriano Soarez retorikájával

Feltételezésünk szerint Gyalogi saját szónoki gyakorlatán kívül elsősorban két XVI. századi műre, Ludovicus Granatensis egyházi szónoklattanának és Cypriano Soarez retorikatankönyvének beható ismeretére támaszkodott a traktátus elkészítésekor. Az ellenreformáció nagyhatású prédikátorának, a jezsuiták által is gyakran használt és javasolt elméletírójának számító Ludovicus Granatensis magyarországi recepciójára Bitskey István hívta fel a figyelmet. Kimutatta, hogy a Pázmány-prédikációk szerkezeti felépítése megfelel a Ludovicus Granatensis által javasolt eljárás-módnak. Gyalogi – és minden bizonnyal Csete István – prédikációs gyakorlatának egyik eszményképe Pázmány Péter lehetett.⁷²

⁷⁰ Coloniae, 1575.

⁷¹ Coloniae, 1578.

⁷² BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 38–44.

E feltevést erősíti az 1703-ban Győrben Szent István napján elmondott, már idézett prédikáció előbeszéde, amely Pázmány utolérhetetlen magyarságát dicséri.⁷³

Már Bitskey István felhívta a figyelmet arra, hogy Ludovicus Granatensis nem egyszerűen elméletet készített, hanem hosszú időre meghatározó módon közvetített egy, az egyházi beszéddel kapcsolatos általános szemléletmódot.⁷⁴ Ezt a beszéd funkcionális megközelítését tükröző szemléletet képviseli a *De eloquentia sacra* is. Ludovicus Granatensis művének Andreas Scottus antwerpeni jezsuita által gondozott, 1628-ban Kölnben megjelent kiadását összevetve a *De eloquentia sacra*-val megállapítható, hogy mindkét elmélet a bevezető részben foglalkozik a prédikátor feladataival. A klasszikus retorikák beszédkidolgozási szakaszaiból (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria*, *pronuntiatio*) mindkét mű hármat hangsúlyoz. De míg Ludovicus Granatensis az *inventi*ót, az *elocuti*ót és a *pronuntiati*ót emeli ki, a traktátus szerzője az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* hármasát állítja előtérbe, melyhez negyedikként a negyedik rész utolsó szakaszában a *pronuntiatio* társul.

A két elméletben a beszéd kidolgozásának mindegyik fokán fontos szempontnak számít az *apte dicere* kíváncsága, mivel ez határozza meg alapvetően a prédikáció hatását. Az egyházi szónoklat részeinek tanát Ludovicus Granatensis a második és a negyedik könyvben fejti ki. Először általában mutatja be a beszéd fő részeit (*expositio*, *argumentatio*, *amplificatio*), majd a negyedik könyvben javaslatot tesz a szónoklat hatrészes tagolására (*exordium*, *narratio*, *propositio et partitio*, *confirmatio et confutatio*, *confutatio*, *conclusio seu peroratio*). Részletesen megvizsgálja a klasszikus beszédnemeket és az egyházi szónoklat beszédnemeket módosító hatását. Az összevetés alapján valószínűnek látszik, hogy a *De eloquentia sacra* írója mindezt ismertnek tekintette. A beszéd részeit például Ludovicus Granatensishez hasonlóan különítette el *expositi*óra (*exordium*), *narrati*óra, *argumentati*óra, *amplificati*óra és *epilogus*-ra. Egyetlen lényeges eltérés, hogy a *De eloquentia sacra* sehol sem szól a *confutati*óról.

⁷³ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 176.

⁷⁴ BITSKEY, i. m. (72. jegyzet), 43–44.

Mindkét elmélet kiemelt figyelemmel fordul a *genus demonstrativum* felé, melyet főleg a szentekről mondott ünnepi és dicsőítő beszédek készítéséhez ajánlanak. Mindkettő hangsúlyozza az *amplificatio* jelentőségét: Ludovicus Granatensis külön könyvet (III. liber) szentel a témának, Gyalogi pedig kifejti, hogy az *amplificatio* miért fontos különösen a *genus demonstrativum*-ban. Az *amplificatio* mindkét elméletben nem csupán eszközként szolgál az egyes beszédrészek kifejtéséhez, hanem önálló, az *argumentatiótól* különböző beszédrészt alkot.

Az érintkezési pontok mellett azonban több jelentős eltérést is megfigyelhetünk. Ludovicus Granatensis teljes, részletesen kidolgozott egyházi retorikát készített, a *De eloquentia sacra* viszont elsősorban gyakorlati segédlet, sűrített módszertani áttekintés a prédikálás minél hatásosabb megvalósításához. Mint arról már szó esett, az utóbbiban a szerkezet az *apte dicere* hármas követelményrendszere (*docere, delectare, movere*) szerint formálódott. Ludovicus Granatensis viszont a klasszikus mintáknak megfelelően, a szónoklat kidolgozásai szakaszai (*inventio, elocutio, pronuntiatio*) szerint rendezte el elméletét. A domonkos szerző nem használja a *sermo popularis* fogalmát; a *sermo vulgaris* mint önálló *modus* említi. E beszédnem leírása azonban sehol sem érintkezik a *sermo popularis* tartalmával, amely adott esetben az összes beszédnemet képes maga alá rendelni.

Ludovicus Granatensis önálló, a történelmi folyamatoktól elválasztott tárgyként kezelte az egyházi beszédet, s művében nem mutatható ki a traktátusban megfigyelhetőkhöz hasonló történeti érdeklődés. Jelentős eltérés az is, hogy míg a domonkos szerző az *elocutió*-nak alárendelten, annak egyik sajátosságaként mutatja be a *delectatiót*, a traktátusban a gyönyörködtetés a funkcionális szemlélet meghatározó részét alkotja. Végül mindkét prédikációelmélet kiemelten kezeli a *pronuntiatio* tanát. Ludovicus Granatensis önálló könyvben (VI.) fejti ki a témát, a *De eloquentia sacra*-ban viszont csupán a *movere*-rész egyik fejezetét alkotja.

Hasonló szempontok alapján vetettük össze a traktátust Soarez klasszicizáló jellegű, nem speciálisan egyházi célra szánt, általános retorikájával. Az összehasonlításhoz a mű példányból ismert

első magyarországi kiadását használtam (Lőcse, 1675).⁷⁵ A különbségeket keresve szembetűnő, hogy alapvetően más a két mű szerkezete. A *De eloquentia sacra* témái, részei és fejezetei a Soarez-féle retorika legkülönbözőbb pontjain tűnnek fel. A traktátus első részének Soarez első könyvében az első két fejezet felel meg. A *docere*-rész témáit Soarez részben az első kötet 3–6. fejezetében, részben a második kötet 8–9. fejezetében taglalja. A *delectatióról* Soarez mindhárom kötetben értekezik (1. kötet, 42. fejezet; 2. kötet, 2–7. fejezet; 3. kötet, 3–4. és 22. fejezet). Ugyanígy Soarez művének több könyvében találhatunk rá a negyedik rész témáira is (1. kötet, 33–41. fejezet; 3. kötet, 56–58. fejezet).

Ha eltekintünk attól az óriási tárgyi anyagtól, amit funkcionális és összefoglaló szemlélete miatt a *De eloquentia sacra* nem tárgyal, megállapítható, hogy a traktátus lényegében a jezsuita ars rhetorica alapkönyvének számító Soarez-féle mű speciális szempontok szerint készített keresztmetszete. Szerzője megkerülte az oktatás középszintjén már elsajátított Soarez-féle fogalomkészlet részletes újratárgyalását, s a hagyományos jezsuita retorikaoktatást kiegészítő, gyakorlati szempontok összefoglalására összpontosított.

A traktátus jelentősége, utóélete

A kora újkorra vonatkozó irodalomelméleti kutatások egyik visszatérő megállapítása, hogy a retorikai kézikönyvek – legalábbis részben – nem a tényleges gyakorlatot írták le, s az elméletek kevéssé voltak tekintettel a gyakorlatra.⁷⁶ Ha a retorikai diskurzust a népszerű kommunikáció elméleteként értelmezzük,⁷⁷ a *De*

⁷⁵ (Cyprianus SOAREZ), *Praecepta rhetorices [...]*, Leutschoviae, Typ. S. Brever, 1675. A használt példány: BEK RMK II, 253.

⁷⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998, 31–32.

⁷⁷ *Uo.*, 38–39.

eloquentia sacra egy gyakorló prédikátor által kidolgozott egyházi szónoklattan, melynek középpontjában a prédikátor által irányított és uralt, népszerű – azaz a legkülönbébb társadalmi állapotú, jelentős számú hallgatósághoz szóló – beszéd elkészítésének és előadásának kérdése áll. A szerkezet, a kifejtés módja és a szóhasználat megfelel ugyan a korábbi elméleteknek, de témáját nem elvonatkoztatva, hanem a gyakorlat felől közelíti meg. A XVI–XVIII. században közismert, rendszeresen oktatott és klasszikussá vált egyházi retorikákhoz viszonyítva a traktátus több szempontból is rendhagyó elméleti segédletnek tekinthető. A szűkebb értelemben vett egyházi retorika – jobbára tudottnak feltételezett – elméleti megállapításai itt többszörösen beágyazódnak egy olyan, a prédikációs gyakorlat alapos ismeretében kidolgozott elméleti konstrukcióba, amely egyértelműen a szónoki gyakorlatra irányul. Ennek megfelelően a traktátus szokatlanul nagy teret szentel a prédikálási gyakorlat különféle részmozzanatainak. Hangsúlyosan metaforikus nyelvezetével igyekszik elmélyíteni és rögzíteni az elméleti mondanivalót. A metaforák, hasonlatok szerepét a szerző egy helyütt – tőle szokatlan módon – személyes megjegyzésben is nyomatékosítja.⁷⁸ További lényeges eleme a prédikációnak az elmélet szerint a gazdag, sajátos munkamódszer szerint összegyűjtött idézetanyag. A klasszikus retorikák bizonyítási eszközeit a traktátus az *ornatus* alakzataiként tárgyalja és különösen fontosnak tartja a prédikációk emlékezetben való rögzítéséhez.

Az elmélet ismerete és alkalmazása különösen jól megfigyelhető Csete István Gyalogitól kiadott prédikációiban és Gyalogi néhány nyomtatásban megjelent saját prédikációjában. Ezek a beszédek a bemutatott elmülethez hasonlóan kiérlelték és alaposan átgondoltak. A két prédikátor mára szétválaszthatatlanul összefonódott életművében az elméleti tudás kétféleképpen befolyásolta a prédikálás gyakorlatát. Egyrészt feltételezhető, hogy a jezsuita retorikaoktatásban direkt módon hasznosították az elméletet. Másrészt az elmélet szellemében kidolgozott prédikációk

⁷⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 27. „Redeamus ad similitudines. Possem ego hic exscribere, quas varia lectione pro Sacrarum Concionum usu meo colligerem, similitudines quadringento multo plures.”

elősegíthették a prédikálás gyakorlatból való elsajátítását. Az utóbbi tanulási folyamat hatékonyságát a traktátus szerzője jól ismerhette kora gyakorlatából. A *De eloquentia sacra* közvetítő csatornaként szolgált a tételes retorikai diskurzus és a megvalósult gyakorlat között, s egyben tanúsítja az *ars concionandi* gyakorlati tudáson átszűrt, felsőfokú ismeretét.

Az 1750 után megjelent magyarországi retorikákban eddig nem találtunk hivatkozást a traktátusra. A traktátusban leírt elvek szerint kidolgozott, magyar nyelvű nyomtatott prédikációk azonban egyaránt túlélték a latin nyelvű elméletet és a latinul kiadott prédikációkat: Huszár Károly zsámbéki esperesplébános és tanfelügyelő Hevenesi Gábor nagyböjti elmélkedéseinek újrakiadása után,⁷⁹ saját életműve 46. darabjaként 1887-ben öt kötetre bontva, a „mostani helyesírás szerint”, a latin címet elhagyva Bagó Márton és Fia nyomdájában újra megjelentette a *Panegyrici Sanctorum*-ot.⁸⁰ A szövegösszevetés tanúsága szerint az 1754-ben megjelent magyar prédikációkból az új kiadásban elhagyták a latin nyelvű hivatkozásokat, a nyelvi átalakítás a régiesnek vélt szavak helyesírás-modernizálására korlátozódott. Az új kiadás jelentőségét a *Religio* 1889-es évfolyamában méltató Kisfaludy Z. Lajos a prédikációkat alkalmatlannak tartotta a felhasználásra saját kora szónoki gyakorlatában. Nyelvezetüket viszont magasra értékelte: „Hasonlíthatnám őket a divatból kiment formájú ékszerhez, mely ugyan most nem viselhető, de azért drágakő marad a gyémántja és arany a foglalatja. [...] Nem kell »egerésző szem«, hogy ezen írásban a magyar szólás száz meg száz szép példájára akadjunk”.⁸¹

Felvethető a kérdés, hogy a XVIII. század közepén mennyire lehettek korszerűek ezek a latinból magyarra fordított és átdolgozott, a bemutatott traktátus szellemében készült prédikációk. A *sermo popularis* és a *lingua populi* fogalmak, Gyalogi János magyar nyelvre vonatkozó megjegyzései, a magyar történelem irán-

⁷⁹ SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), VI, Bp., 1899, 1457–1460.

⁸⁰ Nagyasszonyról, magyar szentekről [...] egyházi beszédek [...] P. Csete István munkáiban [...] kibocsátotta [...] P. Gyalogi János [...] átjavította és kiadta [...] Huszár Károly, Bp., Bagó Márton és Fia, 1887.

⁸¹ KISFALUDY Z. Lajos, P. Csete István egyházi beszédei, *Religio*, 1889, I. félév, 31. szám, 241–243.

ti érdeklődése és Erdélyben eltöltött évei egyrészt jelzik a „haza nyelvét”-nek Pázmányra visszautaló szeretetét és e nyelv prédikációbeli hatásának elmélyült ismeretét. Másfelől a traktátus és az a tény, hogy Gyalogi előbb latinul, majd négy év múlva azonban már magyarul adta ki Csete beszédeit, éles fényt vet a magyarországi latin és magyar nyelvű egyházi írásbeliség viszonyának alakulására, s jól beilleszthető a magyar nyelv XVIII. század közepi térnyerésének és az egyházi értelmiség „hazai nemesség felé való tájékozódásának” Bíró Ferenc által rögzített folyamatába.⁸²

Mindezek alapján a traktátus könnyen elhelyezhető a jezsuita retorikák európai és hazai történetének XVIII. századi szakaszában. A XVI. században és a XVII. század első felében készült jezsuita retorikák többsége (Perpinyá, Soarez, Pontanus, Masen) nem tartalmaz a prédikációban vagy az iskoladrámában speciálisan hasznosítható retorikai szabályokat, s az *argutia*-retorika célját nem kapcsolják össze az augustinusi hagyományt követő egyházi szónoklat tanító célkitűzésével. A XVII. század második harmadától született művekben, így például Caussin, Drexel és Josset retorikájában, továbbá a Soarez-féle retorika 1689-es átdolgozásában azonban már megfigyelhető az *inventio*, *dispositio* és *elocutio* szabályainak összekapcsolása a homiletikai gyakorlattal, s kialakul a jezsuita retorikai kézikönyvek új, kifejezetten egyházi használatra szánt típusa.⁸³ Ezek az egyházi retorikák, miközben jelentősen korlátozzák a stílusbeli és műfaji sokrétűséget, s a kateketikai használatot, a *propagatio fidei* szempontjait helyezik előtérbe, egyben jelzik a jezsuita retorikák funkcióváltását, a retorikai köznyelv felekezeti differenciálódását, s kirajzolják egy új, a misszionáriusi lekipásztori szempontokat előtérbe helyező jezsuita eloquentia-ideál körvonalait. E folyamat része Franciscus Lang *Eloquentia sacra et profana* (1692) című, kéziratban maradt színpadi dialógusa, amely az *eloquentia profana*-

⁸² BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 27.

⁸³ Barbara BAUER, *Jesuitische „ars rhetorica” im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main–Bern–New York, Verlag Peter Lang, 1986, 546–565; TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas Könyvkiadó, 1997, 232–238.

és a *rhetorica christiana*-koncepció konfliktusában egyértelműen az utóbbi mellett foglal állást.⁸⁴ Gyalogi János összeállítása e folyamatba illeszkedik, annak egyik utolsó, nem az iskola számára készült, eredeti elképzelésre épülő, regionális jelentőségű állomása.

A traktátus megjelenése egyaránt megelőzi Gabriel Le Jay *Bibliotheca rhetorum*-ának első magyarországi kiadását (1751) és Kaprinai István *Institutióját* (1758, 1763). Gyalogi célkitűzése más, mint az említett szerzőké. Nem tételes retorikatankönyvet írt, elméleti tájékozottsága nem összemérhető azokéval, s nem elsősorban a francia klasszicizmus mintáin tájékozódik. Több ponton mégis hasonló törekvések vezetnek. Az *Institutió*ban nincsen utalás Gyalogi értekezésére, Csete István minden bizonnyal Gyalogi átdolgozásában ismert prédikációit azonban Kaprinai követendő példaként említi Temesvári Pelbárt, Pázmány, Káldi és mások társaságában.⁸⁵ Azt is láttuk, hogy tulajdonában megvolt Gyalogi ortográfiájának egy példánya.

Mint Bán Imre kimutatta, Le Jay és Kaprinai egyaránt szembe fordul a szórakoztató, csillogó, keresett *acutezza*-stílussal, s különböző mértékben ugyan, de mindketten Cicero követését javasolják.⁸⁶ S bár a Cicero-imitáció kérdésével külön nem foglalkozik, a világosság, rövidség követelményének hangsúlyozásával Gyalogi is elítéli a homályosságot, a barokk allegorizmus kinövéseit. Hasonlóan Le Jay és Katona ítéletéhez, ő is az *argutia* mérsekelt alkalmazása, az *argumentatio* eszközeinek indokolt használata mellett foglal állást. Ahogyan Le Jay, úgy Gyalogi sem követi a szokásos retorikai rendszerezést, s nem tárgyalja módszeresen a beszéd szerkezetét. Részben azonos célkitűzésre vall az is, hogy Kaprinai Le Jay-hoz hasonlóan az *elocutió*nak tulajdo-

⁸⁴ BAUER, i. m. (83. jegyzet), 565–585.

⁸⁵ Kaprinai István és Gyalogi János 1750–1751-ben a kolozsvári jezsuita kollégiumban éltek. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi Personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., IX, (1748–1760)*, Romae, Institutum Historicum, 1994, 138–139, 205–206; KAPRINAI István az *Institutio eloquentiae sacrae* első kötetében (Cassoviae, 1758, 17, 65) két helyen hivatkozik Csete Istvánra. Az első említés szerint Kaprinai ismerte a kolozsvári jezsuita kollégium könyvtárában őrzött Csete-kéziratokat.

⁸⁶ BÁN, i. m. (3. jegyzet), 79–94.

nítja a legnagyobb szerepet, Gyalogi pedig a szónoki hatás össze-
tevőire helyezi a hangsúlyt. További fontos vonás, hogy ugyan-
úgy, mint Kaprinai, közvetve Gyalogi is a népszerű szónoklatra
készít fel.

Gyalogi traktátusa jól beilleszthető abba a Bán Imre és Tarnai
Andor által rögzített folyamatba, melynek során a magyarországi
jezsuiták a XVIII. század közepén a klasszicizmus szellemében
kivánták megújítani a barokk retorikaelméletet és prédikációs
modort, s váltás következett be a szónoki stílus történetében.⁸⁷ A
jelentős erudícióval kimunkált elmélet határozott egyéni elképze-
lést tükröz, s ha nem is módosítja alapvetően, de tovább árnyalja
a magyarországi retorikai irodalomról kialakult képet. Érvet kí-
nál a szakirodalom visszatérő tételei, megállapításai ellen, me-
lyek szerint a hazai szóművészeti irodalom szerény elméleti te-
vékenységet mutat csak föl, színvonala átlagos és hiányzik belőle
a magasabb rendű elméleti tudatosság.⁸⁸

MANIERIZMUS, HEROIZMUS, POÉTIKA

⁸⁷ TARNAI Andor, *A laicizálódó egyházi értelmiség = A magyar irodalom,*
i. m. (4. jegyzet), 557; BÁN, *i. m.* (3. jegyzet), 79; TARNAI Andor, *A con-*
sultatio Magyarországon. A politikai nevelés irodalmi formáinak és stí-
lusának történetéhez, ItK, 1986, 651–652.

⁸⁸ BÁN, *i. m.* (3. jegyzet), 7, 99.